

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР
АКАДЕМИЯСЫНЫН академик Ж.АЛЫШБАЕВ атындагы
ЭКОНОМИКА ИНСТИТУТУ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЭЛ АРАЛЫК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д.08.20.626

**Кол жазма укугунда
УДК [338.45:620.9](575.2)(043.3)**

ИШИМОВ АМАНАТ БЕКСУЛТАНОВИЧ

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДА ОТУН-ЭНЕРГЕТИКА
КОМПЛЕКСИНИН ГАЗ ТАРМАГЫН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН
АБАЛЫ ЖАНА ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ**

08.00.05 – экономика жана эл чарбасын башкаруу

Экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

Авторефераты

Бишкек-2022

Диссертациялык иш КР УИАнын академик Ж.Алышбаев атындагы Экономика институтунда аткарылды

Илимий жетекчи:

Аюпов Асылбек Нургазиевич, экономика илимдеринин доктору, профессор, Б.Н. Елцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университети, «Улуттук экономика жана региондук өнүгүү» кафедрасы, кафедра башчысы

Расмий оппоненттер:

Орозалиева Акима Султановна, экономика илимдеринин доктору, доцент, Кыргыз мамлекеттик юридикалык университети (КМЮА), Экономика жана башкаруу департаментинин башкаруу жана бажы иши кафедрасы, профессордун м. а.

Сыдыков Бакытбек Кадыралиевич, экономика илимдеринин доктору, профессор, М. Рыскулбеков атындагы Кыргыз экономикалык университети, «Прикладдык экономика жана менеджмент» кафедрасы.

Жетектөөчү уюм:

И. Раззаков атындагы Кыргыз мамлекеттик техникалык университети, Экономика жана бизнес жогорку мектеби, «Ишканадагы экономика жана башкаруу» кафедрасы

Коргоо 2022-жылдын 11-ноябрында саат 16:00дө КР УИАнын Ж. Алышбаев атындагы Экономика институтунун жана Кыргыз Республикасынын Эл аралык университетинин алдындагы экономика илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 08.20.626 диссертациялык кеңешинин отурумунда төмөнкү дарек боюнча өткөрүлөт: 720001, Бишкек шаары, Чүй проспектиси, 255, диссертациялык зал (2-кабат). Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/082-ljy-eqt-lns>

Диссертация менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265а) жана Кыргыз Республикасынын Эл аралык университетинин китепканасынан (720001, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 255), ошондой эле [https://mukr.iuk.kg/\(inec.kg\)](https://mukr.iuk.kg/(inec.kg)) сайтынан таанышууга болот

Автореферат 2022-жылдын 10-октябрында таратылган.

Диссертациялык кеңештин

окумуштуу катчысы, Э. И. К., доцент

Бекбоева Р.Р.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Отун-энергетика комплекси (ОЭК) айрым өлкөлөрдүн экономикасын өнүктүрүүдө да, ошондой эле бүтүндөй дүйнөлүк экономиканы өнүктүрүүдө да маанилүү ролду ойнойт, анткени анын ишмердүүлүгүсүз бардык башка тармактардын иштеши мүмкүн эмес.

Башка өлкөлөрдөгүдөй эле отун-энергетика комплекси Кыргыз Республикасында (КР) да улуттук экономиканын өнүгүшүн камсыз кылуучу экономиканын алдыңкы тармактарынын бири болуп саналат. Бул процессте ОЭКнын базалык курамдык бөлүгү болуп саналган мунай-газ өнөр жайы эбегейсиз зор роль ойнойт, анын өзгөчөлүгү отун-энергетикалык ресурстар менен камсыз кылуу аркылуу бүткүл чарбалык комплексинин үзгүлтүксүз процессин камсыз кылууда. КРнын ОЭК ишмердүүлүгүнүн маанилүү аспектиси болуп ар кандай эл аралык институттарга катышуу аркылуу биздин республиканын региондук Борбордук Азия жана дүйнөлүк экономикалар менен интеграциясы саналат. КРнын эгемендүүлүк жылдарында республиканын отун-энергетика комплексин өнүктүрүү боюнча кабыл алынган бир катар программаларга баа берүү зарылдыгына да көңүл буруп, натыйжалуулук позициясынан алганда аларды ишке ашыруунун даражасына баа берүп кетүүгө болот.

Ушуга байланыштуу жалпысынан бул тармакты өнүктүрүүнүн натыйжалуулугун баалоо жана чарба жүргүзүүчү субъекттерди өнүктүрүүнүн жана алардын өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжалуулугу азыркы мезгилде өзгөчө актуалдуу болуп саналат, себеби ОЭКнын үзгүлтүксүз иштеши – улуттук экономикалык коопсуздуктун жана тышкы экономикалык байланыштарды натыйжалуу өнүктүрүүнүн ажырагыс факторлорунун бири.

Бул изилдөөнүн маанилүү аспектиси теориялык өбөлгө гана болуп саналбастан, ОЭКнын учурдагы абалына экономикалык талдоо жүргүзүү жана болгон потенциалга баа берүү, көйгөйлөрдү аныктоо жана анын ресурстарын натыйжалуу пайдалануу боюнча сунуштарды берүү болуп эсептелет.

ОЭКнын газ өнөр жайын андан ары өнүктүрүү Кыргыз Республикасынын Президентинин 2018-жылдын 31-октябрындагы ПЖ № 221 Жарлыгы менен бекитилген 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясындагы милдеттердин бири катары аныкталган. Улуттук стратегияда аймактарды индустриялык өнүктүрүүнү колдоо менен бирге эле жарандардын жашоо шартын жакшыртууга багытталган өлкөнү активдүү газдаштырууну улантуу каралган. Мындан тышкары, Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясында жогорку экологиялык сапат стандарттарындагы отунду казып алуунун жана өндүрүүнүн өсүшүн колдоо саясатын жүргүзүү зарылдыгы белгиленген.

Диссертациянын темасынын ири мамлекеттик жана илимий программалар, илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлгөн негизги

илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Бул диссертация демилгелүү илимий-изилдөө иш болуп саналат. Диссертациянын темасы 2018-2040-жылдарга Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн Улуттук стратегиясы, 2030-жылга чейин Кыргыз Республикасын газ менен камсыздоонун жана газдаштыруунун башкы схемасы жана башка программалар менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн максаты – Кыргыз Республикасында ОЭКнын газ өнөр жайынын абалын негиздөө жана учурдагы дүйнөлүк тренддерди эске алуу менен заманбап шарттарда аны өнүктүрүүнүн перспективаларын бекитүү.

Коюлган максатка ылайык төмөнкү милдеттерди чечүү зарыл:

- Кыргыз Республикасынын ОЭКдагы газ өнөр жайынын ролун жана маанисин изилдөө; «отун-энергетика комплекси» түшүнүгүн тактоо, газ өндүрүүнүн теориялык аспектилери, ошондой эле аны бөлүштүрүүнү карап чыгуу;

- чектелген ресурстардын шарттарында газды натыйжалуу бөлүштүрүүнү системалаштыруу жана чет өлкөлүк тажрыйбаны изилдөө; азыркы этапта КРда жаратылыш газын өндүрүүнү жана бөлүштүрүүнү талдоо;

- жаратылыш газы боюнча чарбакер субъекттердин жана калктын керектөөлөрүн канааттандыруу деңгээлин жана аны бөлүштүрүүнүн оптималдуу параметрлерин аныктоо;

- жаратылыш газын өндүрүүнү жана бөлүштүрүүнү камсыз кылуу үчүн инфраструктураны модернизациялоонун багыттарын тактоо жана толуктоо;

- КРда газ өнөр жайын өнүктүрүү боюнча институционалдык чөйрөнү жакшыртуунун мүмкүн болгон жолдорун негиздөө, ошондой эле жаратылыш газын өндүрүүдө жана бөлүштүрүүдө инвестициялык-инновациялык механизмдерди пайдалануунун перспективаларын ачып берүү.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы.

Илимий жаңылык диссертациялык иште колдонулган төмөнкү ыкмалардан жана изилдөөнүн натыйжаларынан турат:

1. КРнын отун-энергетикалык комплексинде газ өнөр жайынын ролу жана мааниси биринчи жолу изилденди. ОЭКны аныктоого теориялык-методологиялык ыкмалардын комплекстүү талдоосу жүргүзүлдү. «Отун-энергетика комплекси» түшүнүгү өркүндөтүлдү.

2. КРда жаратылыш газын өндүрүүнүн жана бөлүштүрүүнүн экономикалык процесстерин изилдөөдөгү ыкмалар системага салынды жана технологиялык жана климаттык өзгөрүүлөргө байланышкан заманбап тренддерди эске алуу менен өзгөчөлүктөр ачыкталды.

3. Өндүрүш сегментине (газды өндүрүү, бөлүштүрүү) байланыштуу инвестициялык объекттердин контекстинде газ өнөр жайын өнүктүрүүгө тышкы жана ички факторлордун таасирине, заманбап тренддерге жараша убакыт мезгилине, климаттын өзгөрүшүнүн энергетика тармагына тийгизген

таасиририне, ошондой эле салттуу энергия булактарын андан ары пайдалануу көйгөйлөрүнө структуралык талдоо жүргүзүлдү.

4. Колдо бар расмий статистикалык материалдардын жана жеке эсептөөлөрдүн негизинде газ өнөр жайынын ишканасынын инвестициялык программасынын объектилерин баалоо методикасы сунушталды.

5. КРда газ чарбасын өнүктүрүүнүн спецификалык белгилери такталды жана толукталды, ошондой эле инфраструктураны модернизациялоого, дүйнөлүк коомчулуктун субъекттеринин тажрыйбасын, ошондой эле аймактык интеграциянын артыкчылыктарын милдеттүү түрдө пайдалануу менен жаратылыш газын натыйжалуу өндүрүү жана бөлүштүрүү үчүн институционалдык чөйрөнү жакшыртууга багытталган чаралар сунушталды.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Алынган натыйжалар газ өндүрүүчү ишканалар, фонддук рыноктун катышуучулары тарабынан келишимдик бүтүмдөрдү жүргүзүү үчүн компаниялардын инвестициялык жагымдуулугуна карата так болжолдоолорду түзүү максатында, ошондой эле факторлордун таасирин баалоодо компаниялар тарабынан парник газдарын чыгаруусу, геосаясий туруксуздук жана дүйнөлүк туңгуюк, институционалдык инвесторлордун компаниянын акцияларына ээлик кылуу үлүшү сыяктуу жалпы моделде маанилүү болуп чыккан факторлорду эске алуу менен туруктуу экономикалык өсүштүн мамлекеттик стратегиясын иштеп чыгуу үчүн пайдаланылышы мүмкүн.

Изилдөөнүн натыйжаларын ишке киргизүү иши автордун «Газпром Кыргызстан» ЖЧКдагы болгон практикалык ишмердүүлүгү менен тастыкталган. Диссертациянын материалдары «Газпром Кыргызстан» ЖЧКсынын төмөнкү документтеринде пайдаланылды: «Газпром Кыргызстан» ЖЧКсынын инвестициялык программасынын объектилерин баалоо методикасы; перспективдүү үч жылдык циклга инвестициялык программа.

Алынган натыйжалардын экономикалык мааниси «Газпром Кыргызстан» ЖЧКсынын мисалындагыдай инвестициялык программанын объектилерин баалоо методикасын иштеп чыгууга байланыштуу, анда Кыргыз Республикасын газдаштыруунун ар бир потенциалдуу объектисине газдаштыруудан алынган потенциалдуу кирешени болжолдоо жана баалоо үчүн ар объектке өзүнүн рейтингин ыйгаруу менен 5 көрсөткүч боюнча баа берүү болжолдонгон. Ишкананын ишмердүүлүгүндө бул методиканы колдонуу инвестициялык программанын натыйжалуулугун жогорулатууга жана салынган каражаттардын жана жаңы объектерди газдаштыруудан түшкөн кирешенин ортосундагы айырманы минималдаштырууга мүмкүндүк берди, бул мындан ары ОЭЖнын газ өнөр жайынын чыгашасыздыгына жана жаңы инвестициялык долбоорлорду өз алдынча каржылоого өтүүгө өбөлгө түзөт.

Коргоо үчүн сунушталган диссертациянын негизги жоболору.

1. Мунайдын жана газдын жаратылыш ресурстарынын запастарынын такталган классификациясы сунушталды, бул изилдөөлөрдү жеңилдетет, кендин татаалдыгын жана маанилүүлүгүн, канчалык салымдарды талап

кылаарын баалоого мүмкүндүк берет. КРнын отун-энергетикалык комплексинде газ өнөр жайынын ролун жана маанисин аныктоону комплекстүү талдоо минералдык ресурстардын чектелгендигин эске алуу менен газ өнөр жайын өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрүн, ошондой эле газ өнөр жайын республиканын мунай-газ комплексине (МГК) кошуунун татаалдыгын түшүнүүнү аныктоого мүмкүндүк берди, авторго аны «отун жана энергияны казып алуу жана өндүрүү, аларды ташуу, бөлүштүрүү жана экономикада пайдалануу системалары менен бириккен тиешелүү тармактарды камтыган отун-энергетика өнөр жайынын комплекстеринин жыйындысы» катары аныктоо менен өлкөнүн экономикасында газ өнөр жайынын ордун системалуу негиздеп берүү үчүн «отун-энергетикалык комплекс» түшүнүгүн тактоого негиз берди.

2. Технологиялык жана климаттык өзгөрүүлөргө байланыштуу заманбап тренддерди эске алуу менен республиканын газ секторун өнүктүрүүнүн колдонуудагы моделин өркүндөтүү боюнча сунуштар иштелип чыкты. Газ өнөр жайын өнүктүрүүнүн бул модели өлкөнүн туруктуу социалдык-экономикалык өнүгүүсү үчүн энергия булактарын, анын ичинде энергиянын кайра жаралуучу булактарын диверсификациялоо менен байланышкан.

3. Өндүрүш сегментине (газды өндүрүү, бөлүштүрүү) байланыштуу газ өнөр жайын өнүктүрүүгө экзогендик жана эндогендик факторлордун факторлордун таасирине, заманбап тренддерге жараша убакыт мезгилине, ошондой эле салттуу энергия булактарын андан ары пайдалануу көйгөйлөрүнө структуралык талдоо КРнын газ импортунан көз карандылыгын жана колдо бар жер кендерден газ өндүрүүнүн потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүнүн чектелгендигин көрсөттү. Ошондой эле жаңы жер кендерди издөө жана иштетилип жаткан кендерди кайра баалоо үчүн кошумча геологиялык изилдөөлөрдү жүргүзүү зарылдыгы да белгиленди. Автор тарабынан сунушталган ыкма энергетика тармагы көмүртексиз, «жашыл» мүнөзгө ээ болгон, энергия менен камсыздоонун альтернативдик булактарын өнүктүрүү, ошондой эле суутек энергетикасын өнүктүрүү жана гидроэнергетикалык мүмкүнчүлүгү менен аны интеграциялоо мүмкүндүгү бар өлкөнүн геоэкономикалык абалынан пайдалануу зарыл экендигин айтып турат.

4. Диссертациялык иште сунушталган газ өнөр жайынын ишканасынын инвестициялык программасынын объектилерине баа берүү методикасы ортолорунда корреляциялык байланыш жок болгон газдаштыруунун оптималдуулугу; газдаштыруудан түшкөн потенциалдуу киреше; газдык жылытууга өтүүнү орноштуруу; газ сатуунун потенциалдуу көлөмү сыяктуу өзгөрмөлөрдү эске алуу менен объекттерди газдаштыруунун экономикалык натыйжасын жогорулатат. Бул өзгөрмөлөрдү бириктирүүнүн жыйынтыгында эч кандай сандык негизи болбогон, жөн гана объекттерди бири-бири менен салыштыруу үчүн кызмат кылган көрсөткүч сунушталды. Моделдештирүүдө диверсификациянын газ өнөр жайын өнүктүрүүгө тийгизген таасирин

аныктоо үчүн өндүрүштүк ишмердүүлүктүн кирешелүүлүгү сыяктуу көрсөткүчтөр сегменттер боюнча өзүнчө пайдаланылды.

5. Дүйнөлүк коомчулуктун тажрыйбасын пайдалануунун негизинде инфраструктураны модернизациялоонун, жаңы методдорго жана технологияларга өтүүнүн, бир катар функцияларды тиешелүү органдарга өткөрүп берүү сунушу менен жаратылыш газын өндүрүүнү жана бөлүштүрүүнү камсыз кылуу үчүн институционалдык чөйрөнү жакшыртуунун негизги багыттары такталды жана толукталды, ошондой эле газ өнөр жайын натыйжалуу өнүктүрүүгө тоскоол болгон ченемдик-укуктук документтердеги айрым кемчиликтер аныкталды. Учурдагы мамлекеттер аралык макулдашууларды жеткире иштеп чыгууга багытталган аймактык интеграциянын артыкчылыктары ачыкталды.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. КРнын газ өнөр жайын комплекстүү изилдөө тармактык иштөөнүн негизги көйгөйлөрүн аныктоого, өзүнүн газ булактарынын запастарын жана аларды пайдалануунун потенциалдуу мүмкүнчүлүктөрүн, ошондой эле Кыргызстандын энергетикалык коопсуздугун андан ары өнүктүрүүдө жана камсыз кылууда энергия булактарын диверсификациялоонун мүмкүнчүлүктөрүн талдоого мүмкүндүк берди. Диссертациялык изилдөөнүн илимий натыйжалары, атап айтканда, «Газпром Кыргызстан» ЖЧКсынын маалыматтарын талдоонун негизинде газ өнөр жайындагы ишкананын инвестициялык программасынын объектилерин баалоо методикасын иштеп чыгуу ишкананын мындан аркы практикасында алардын рентабелдүүлүгүн жогорулатуу менен чыгашалуу долбоорлорду алдын ала аныктоого мүмкүндүк берет.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө алынган теориялык жана эмпирикалык натыйжалар Кыргыз Республикасында, Россия Федерациясында жана Германия Федеративдүү Республикасында өткөн төмөнкү илимий конференцияларда жана иш-чараларда баяндалган: VIII Санкт-Петербург эл аралык газ форумунда (Санкт-Петербург, 2018-жылдын октябры), V эл аралык илимий-практикалык конференцияда (Краснодар, 2021-жылдын апрели), Казан федералдык университетинин жыйынтыктоочу илимий конференциясында (2022-жылдын июну), «Газпром Кыргызстан» ЖЧКсынын Илимий-техникалык кеңешинин отурумдарында, Германиянын Федералдык экономика жана энергетика министрлигинин Башкаруу кадрларын даярдоо боюнча программасынын алкагында өтүлгөн стажировкада (ГФР, 2020 – 2022-ж.), XI Санкт-Петербург эл аралык газ форумунда (Санкт-Петербург, 2022-жылдын сентябры). Изилдөөнүн натыйжаларын ишке киргизүү иши автордун «Газпром Кыргызстан» ЖЧКдагы практикалык ишмердүүлүгү менен тастыкталган.

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда толук чагылдырылышы. Диссертациялык изилдөөнүн негизги натыйжалары жалпы көлөмү 4 б.б. (автордун салымы 4 б.б.) менен 3 чет элдик жана ата мекендик басылмаларда жарыяланган.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү. Диссертациялык изилдөө кириш сөздөн, негизги тексттин үч бөлүмүнөн, тыянактардан жана практикалык сунуштардан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат. Диссертациялык иштин негизги мазмуну машинкада басылган 178 баракта, анын ичинде 34 сүрөт, 13 таблица, 1 тиркеме менен берилген. Колдонулган адабияттардын тизмесинде чет элдик жана ата мекендик авторлордун 92 аталыштагы чыгармалары камтылган.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Кириш сөздө изилдөөнүн темасын тандоо, анын актуалдуулугу негизделет, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери аныкталган, изилдөөнүн практикалык жана экономикалык маанисин мүнөздөлөт, коргоого сунушталган негизги жоболор көрсөтүлгөн, диссертанттын жеке салымы жана изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо даражасы аныкталат, диссертациялык иштин структурасы жана көлөмү берилген.

«Отун-энергетика комплексинин алкагында газ өнөр жайынын ишинин натыйжалуулугунун теориялык негиздери» аттуу биринчи главада КРнын отун-энергетикалык комплексин өнүктүрүүдө газ өнөр жайынын ордунун жана маанисинин экономикалык маңызы каралат, жаратылыш газын өндүрүү жана бөлүштүрүү маселелери ачыкталат, ошондой эле минералдык ресурстары чектелген өлкөлөрдүн газ менен камсыз кылуу жана бөлүштүрүү боюнча чет өлкөлүк тажрыйбасы изилденет.

Тармактык комплекстерди, анын ичинде газ секторун башкарууну өркүндөтүүнүн, өндүрүштүн натыйжалуулугунун резервдерин жана аларды ишке ашыруунун механизмдерин аныктоонун жана практикалык түрдө колдонуунун теориялык жана методологиялык негиздеринин маселелерин изилдөө кайсы бир деңгээлде кыргыз окумуштууларынын эмгектеринде чагылдырылган: Аюпов А.Н., Бейсебаев Р.С., Исманов К.М., Касимова В.М., Маткеримова А.М., Тургунбаев М.Ж., Чубурова Ж.Т. ж. б., ошондой эле жакынкы чет өлкөлүк окумуштуулар: Беляев Л.С., Еремин С.В., Конопляник А., Кородюк И.С., Попадько А.М. ж. б. Бирок бул изилдөөлөрдүн басымдуу бөлүгү чарбалык баштапкы звенонун – ишкананын деңгээлинде резервдерди издөөгө жана ишке ашырууга арналганын, ал эми тармактык жана тармак аралык комплекстердин деңгээлинде өнүктүрүү резервдерин изилдөөчү илимий эмгектер жана буга ылайык газ комплексинде аларды ишке ашыруунун механизмдери иш жүзүндө дээрлик жок экендигин белгилеп кетүү керек.

Мунай-газ комплексинин көйгөйлөрүн изилдөөгө жана бул комплексте мамлекеттик саясатты калыптандырууга жакынкы чет өлкөлөрдүн окумуштуулары Гавва Р.В., Гайдар Е.Т., Диаров М.Д., Егорова О.И., Зиманов С.З., Славкина М.В. ж. б. олуттуу салым кошушкан. Мындан тышкары, колдо болгон россиялык жана азыркы кыргыз экономикалык адабияттарында республиканын газ өнөр жайынын көйгөйлөрү дагы эле

тийиштүү чагылдырылбай келет, болгону анын өзүнчө, жеке көйгөйлөрү боюнча гана макалаларды табууга болот.

Ата мекендик Бейсебаев Р.С., Исманов К.М., Тургунбаев М.Ж. аттуу окумуштуулардын Кыргыз Республикасынын мунай-газ комплексинин (МГК) өнүгүү жана калыптануу өзгөчөлүктөрүн караган эмгектери чоң мааниге ээ. Өлкөнүн отун-энергетика комплексинин курамындагы МГКнын өз алдынча иштеши, анын өзгөчөлүктөрү, спецификалык техникалык базасы жана өндүрүштүн уюштурулушу жөнүндө авторлор менен макул болууга болот. Комплекс мунай жана газ кендерин издөөдөн, чалгындоодон жана даярдоодон, анын ичинде аларды рационалдуу өздөштүрүүдөн баштап, улуттук продукциянын экономикасы үчүн зарыл болгон кеңири ассортиментин өндүрүүгө чейин органикалык түрдө өз ара байланышта болгон жана бардык мунай жана газ чарбасын камтыган өндүрүш процесстеринин татаал чынжырын түзөт.

Изилдөөнүн автору отун-энергетика комплекси түшүнүгүн «отун жана энергияны казып алуу жана өндүрүү, аларды ташуу, бөлүштүрүү жана экономикада пайдалануу системалары менен бириккен тиешелүү тармактарды камтыган отун-энергетика өнөр жайынын комплекстеринин жыйындысы»¹ катары аныктоо менен аны толуктоо зарыл деп эсептейт

Автордун көз карашы боюнча ОЭКга мунай-газ, энергетика, көмүр казуу жана башка комплекстер кирет. Мунай-газ комплексинин (МГК) курамына, эреже катары, мунай жана газды казып алуу жана кайра иштетүү, белгиленген ресурстарды ташуу жана бөлүштүрүү менен алектенген тармактар кирет.

Жалпысынан ОЭКны төмөнкү схема түрүндө кароого болот (1-сүрөттү караңыз).

¹ Аныктама автор тарабынан иштелип чыкты.

1-сүрөт. ОЭКнын өз ара байланышкан курамдары

Булак: Схема автор тарабынан өз алдынча иштелип чыкты.

Ата мекендик МГК башка өлкөлөрдөгүдөй эле улуттук экономиканын алдыңкы тармактарынын бирине айланышы үчүн, ошондой эле Кыргызстандын МГКсын өнүктүрүү боюнча каалагандай натыйжаларга жетүү максатында 2030-жылга чейинки мезгилге КР мунай-газ комплексин өнүктүрүүнүн бирдиктүү концепциясын иштеп чыгуу зарыл. Бул Концепция көрсөтүлгөн мезгил убактысы үчүн МГКдагы мамлекеттик саясаттын жалпы стратегиялык багытын чагылдырган расмий документ болуп калууга тийиш. Концепцияда геосаясий факторлордун жана ички жана тышкы рыноктун факторлорунун таасирин эске алуу менен МГКны өнүктүрүүнүн максаттары, милдеттери, артыкчылыктары түзүлүүгө жана каралууга, ошондой эле тиешелүү көрсөткүчтөрдү чыгаруу менен аны ишке ашыруунун чаралары жана механизмдери сунушталууга тийиш.

Ички рынокту мунай жана газ менен гана эмес, ошондой эле аларды кайра иштетүү продукциялары менен да камсыз кылууга жөндөмдүү, ички рынокто да, Борбордук Азия чөлкөмүндөгү рыноктордо да атаандаштыкка жөндөмдүү өлкөнүн бирдиктүү МГКсын түзүү зарылдыгын негиздөө, ошондой эле алардын бааларын төмөндөтүү жана тышкы ташып келүү көз карандылыгын азайтуу Концепциянын негизги максаты болууга тийиш.

Диссертациялык иште мунайдын жана газдын жаратылыш запастарынын деталдуу классификациясы берилди, бул бургулоо иштерин жеңилдетет, кендин татаалдыгын жана маанилүүлүгүн жана канчалык салым салууну талап кыларын баалоого мүмкүндүк берет.

Газ менен камсыз кылуу жана бөлүштүрүү боюнча чет өлкөлүк тажрыйбаны изилдөө максатында диссертациялык иште Германия, Франция, Улуу Британия, Румыния сыяктуу өлкөлөр каралды. Айрыкча жогоруда көрсөтүлгөн өлкөлөрдүн мунай-газ комплексинин иштешинин институционалдык негиздери, тариф саясаты, ошондой эле экономиканы декарбонизациялоо милдеттерине байланыштуу газ секторун кайра түзүүнүн өзгөчөлүктөрү өзгөчө кызыгууну туудурат.

«Кыргыз Республикасында жаратылыш газын өндүрүүнүн жана бөлүштүрүүнүн учурдагы абалы» деген экинчи главада жаратылыш газын өндүрүү жана бөлүштүрүү ишине талдоо жүргүзүлдү, улуттук экономиканын жана социалдык чөйрөнүн керектөөлөрүнүн жаратылыш газына канааттануусунун деңгээли изилденди, ошондой эле жаратылыш газын пайдаланууда диверсификациялоо мүмкүнчүлүктөрү сунушталды.

Ар кандай эсептөөлөр боюнча КРдагы көмүр суутектеринин жалпы ресурстук потенциалы шарттуу отун эквивалентинде 360 млн. тоннадан 765 млн. тоннага чейинкини түзөт, анын ичинен 42%дан ашыгы казып алынуучу ресурстарга кирет. Газ ресурстарынын үлүшүнө дээрлик 25% көмүр суутектүү потенциалы туура келет, тактап айтканда, болжол менен 50% казып алынуучулар.

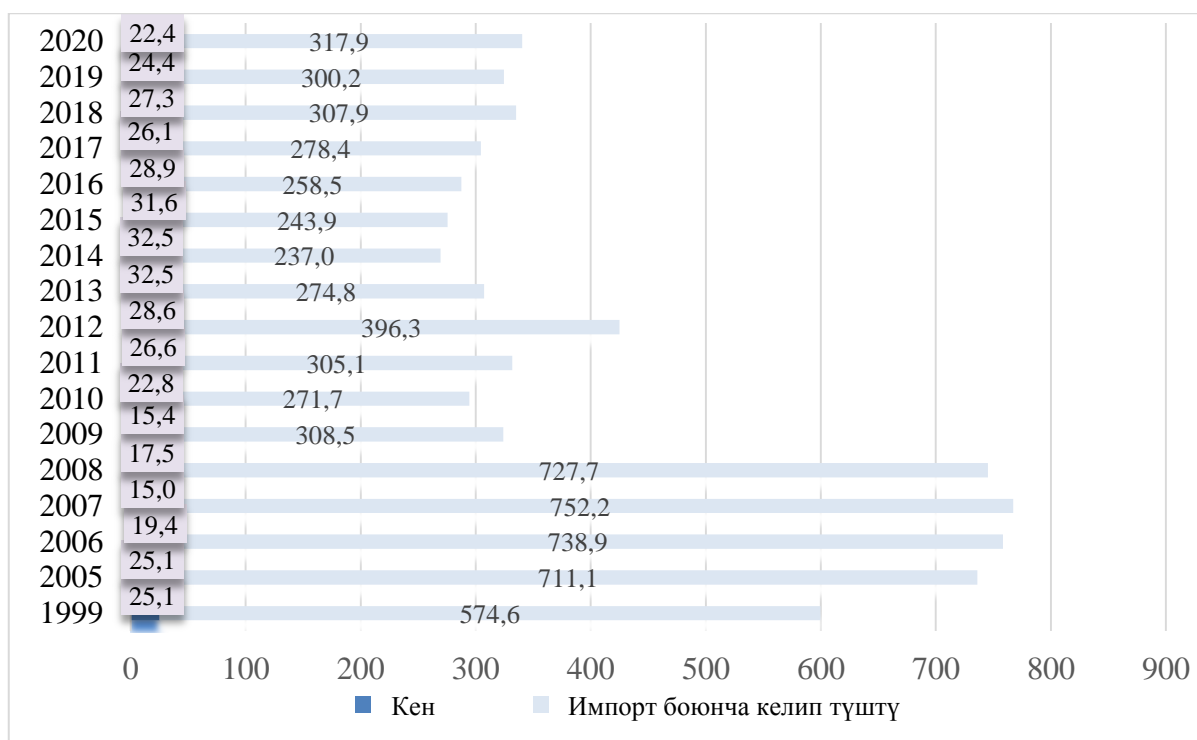
Азыркы учурда КР аймагындагы Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик балансында турган бардык жер кендери өнөр жайлык өздөштүрүүгө киргизилген, алардын негизги бөлүгү туруктуу жана кыскарып жаткан кен иштетүү стадиясында турат.

Кыргызстандын түштүк облустарын (анын ичинде Ош, Жалал-Абад шаарларын) газ менен камсыз кылуучу магистралдык газ түтүгү Тажикстан Республикасынын жана Өзбекстан Республикасынын аймагы боюнча Кыргыз Республикасы Баткен облусу менен чектешкен чек араны кыркалай өткөрүлгөн. Өзбекстан Республикасынын аймагынан газ берүү токтотулгандан кийин бирдиктүү газ менен камсыздоо жана бөлүштүрүү системасы бузулган.

Кыргызстандын бардык газ кендерин аймактык негизде бир газ ташуу системасы (ГТС) менен өз ара байланышпаган кендердин үч локалдык тобуна бөлүштүрүүгө жана магистралдык жана өндүрүш аралык газ проводдорунун системасы менен өз ара байланышпаган кендердин үч локалдык тобунун негизинде жергиликтүү керектөө үчүн үч жергиликтүү газ өндүрүү комплексин түзүүгө болот. Жаратылыш газын тышкы булактардан (Россиядан же Казакстандан) жеткирүүгө негизделген жана ошол эле учурда жергиликтүү кендерден газ өндүрүүнү, ошондой эле сезондук тең салмаксыздыкты жөндөө үчүн жергелөө газ кампасын (ЖГК) газ балансына киргизген Кыргыз Республикасынын аймагында газ ташуу жана газ бөлүштүрүү бирдиктүү системасын түзүү – системанын башкарылышын жана энергиялык натыйжалуулугун жогорулатууга, ошондой эле импорттолуучу газдын көлөмүн оптималдаштырууга мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасы жаратылыш газы боюнча импортко көз каранды өлкө болуп саналат, бул жаратылыш газына болгон муктаждыкты оптималдаштыруунун жолдорун издөө маселесин карап чыгуу зарылдыгын актуалдаштырууда. Кыргызстанда жаратылыш газын пайдалануу боюнча кырдаалды талдоо үчүн импорт жана өндүрүү боюнча жаратылыш газынын ресурстарынын динамикасын карап көрөлү (2-сүрөттү караңыз).

Берилген маалыматтарга ылайык, 2020-жылы өздүк ресурстардын эсебинен жаратылыш газы менен өз муктаждыктарын жабуу 6,6% түзгөнүн белгилеп кетүүгө болот. Ошондой эле, өнөр жай продукциясын өндүрүүдө аны пайдалануу азайгандыгынын эсебинен акыркы 14 жылда газды пайдалануу 2 эседен ашык кыскарганын байкайбыз (2007-жылда 767,2ден 2020-жылы 340,3кө чейин).

2-сүрөт. 1999 – 2020-жылдар мезгили үчүн Кыргызстандагы жаратылыш газынын ресурстары, млн. м³

Булак: 2020-жыл үчүн Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык балансы. [Текст] Бишкек. 2021.

3-сүрөткө ылайык КРда жаратылыш газын керектөөдөгү негизги үлүш өнөр жай продукциясын өндүрүүгө жана коммуналдык, маданий-тиричилик жана башка муктаждыктарга жумшалаары көрсөтүлгөн. Бирок, каралып жаткан мезгил ичинде дээрлик 2014-жылга чейин жаратылыш газын ички муктаждыктар үчүн пайдалануу туруктуу кыскаргандыгын байкайбыз, бирок 2015-жылдан бери (бул жыл Кыргызстандын ЕАЭБге кириши менен белгиленген) республиканы газдаштырууда олуттуу өсүү жана дал ушул тармакта газды керектөөнүн өсүшү башталган, бул Кыргыз Республикасынын Өкмөтү менен Россия Федерациясынын Өкмөтүнүн ортосундагы биздин мамлекеттин аймагында жаратылыш газын ташуу, бөлүштүрүү жана сатуу чөйрөсүндө кызматташуу жөнүндө өкмөттөр аралык макулдашууга кол коюлгандан кийин болгон.

3-сүрөт. 1999 – 2020-жылдары республиканын ичинде керектелген, млн. м³

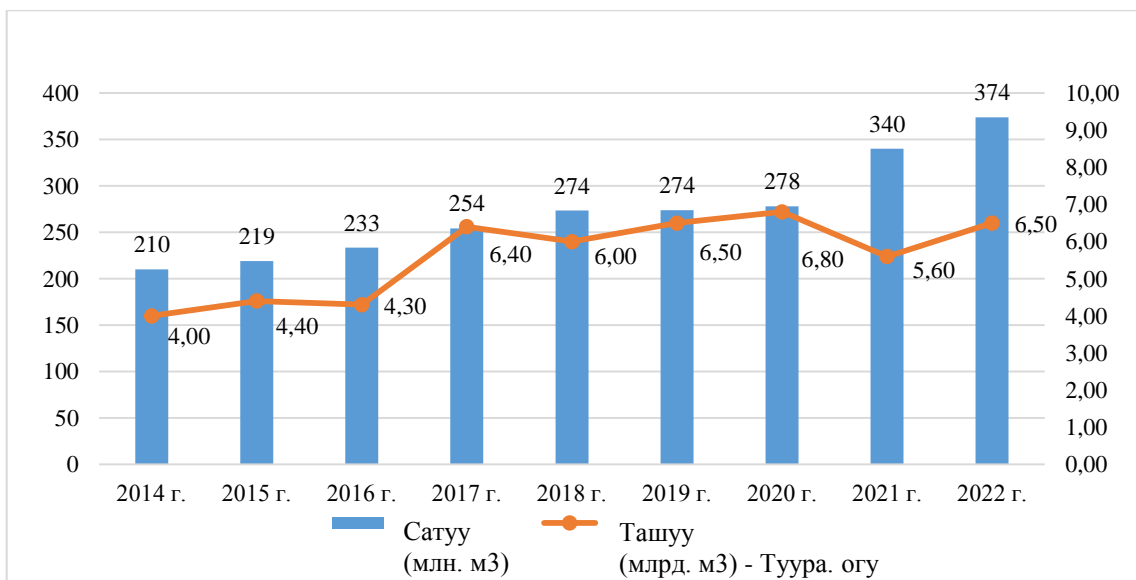
Булак: 2020-жыл үчүн Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык балансы. [Текст] Бишкек. 2021.

2015-жылы КР Жогорку Кеңеши тарабынан Республиканы газдаштыруунун башкы схемасы бекитилген, ал эми 2016-жылдан тарта «Газпром» ААКсы өлкөнүн газ тармагын реабилитациялоо менен бир катар инвестициялык долбоорлорду ишке ашыра баштады. Натыйжада: Кыргызстанды газдаштыруунун деңгээли 22%дан 36%га чейин, жаратылыш газын керектөө көлөмү 60%га өстү.

Кайра түзүүлөрдү ишке ашыруунун маанилүү аспектиси республикага газ берүүнүн наркынын өзгөрүшү болду. Эгерде 2014-жылы 1000 м³ өздүк наркы 290 АКШ долларын түзсө, 2016-жылы 150 АКШ долларын түзүп, курстун өзгөрүшүн эске алуу менен Кыргыз Республикасы газды 37,4% арзан сатып алууга мүмкүнчүлүк түзүлдү.

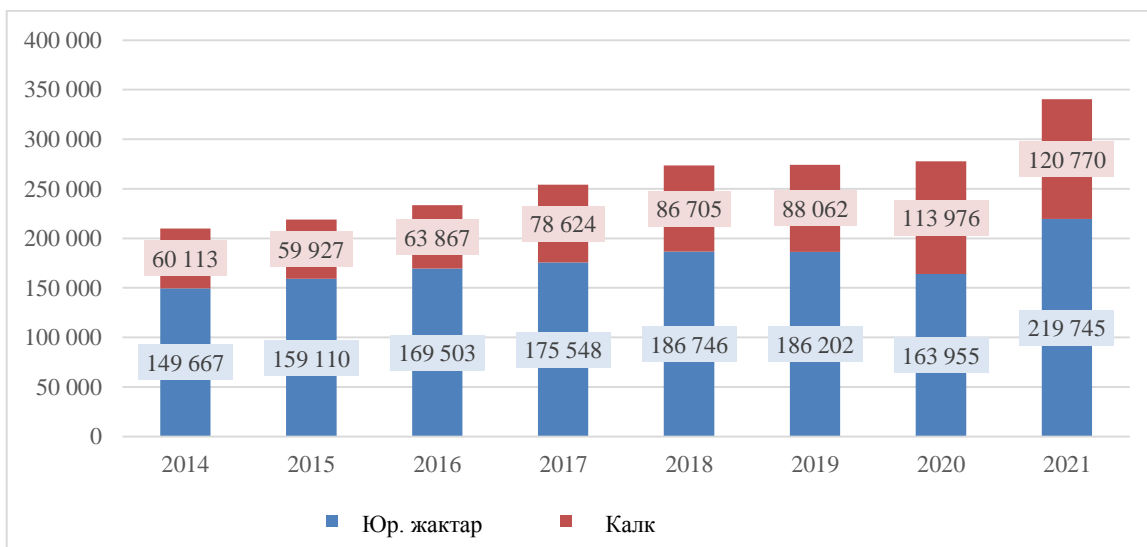
«Газпром Кыргызстан» ЖЧКсынын маалыматы боюнча, бул ишкана Кыргызстандын рыногунда болгон мезгилде газ сатуу 164 млн. м³, ал эми газ ташуу 2,5 млрд. м³ көбөйгөн (4-сүрөттү караныз).

Бирок, «Газпром Кыргызстан» компаниясынын аркасынан пайда болгон республика боюнча газды бөлүштүрүү жагынан берилген артыкчылыктарга карабастан, отун менен камсыздоого импорттук көз карандылык өлкөнүн энергетикалык коопсуздугун олуттуу төмөндөтүүдө, бул энергиянын альтернативдик булактарын өнүктүрүү жана пайдалануу маселесин чечүү зарылчылыгын жаратат.

4-сүрөт. 2014 – 2022-жылдар мезгили үчүн газды сатуу жана ташуу
 Булак: «Газпром Кыргызстан» ЖЧКдан сурап алынган маалыматтын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

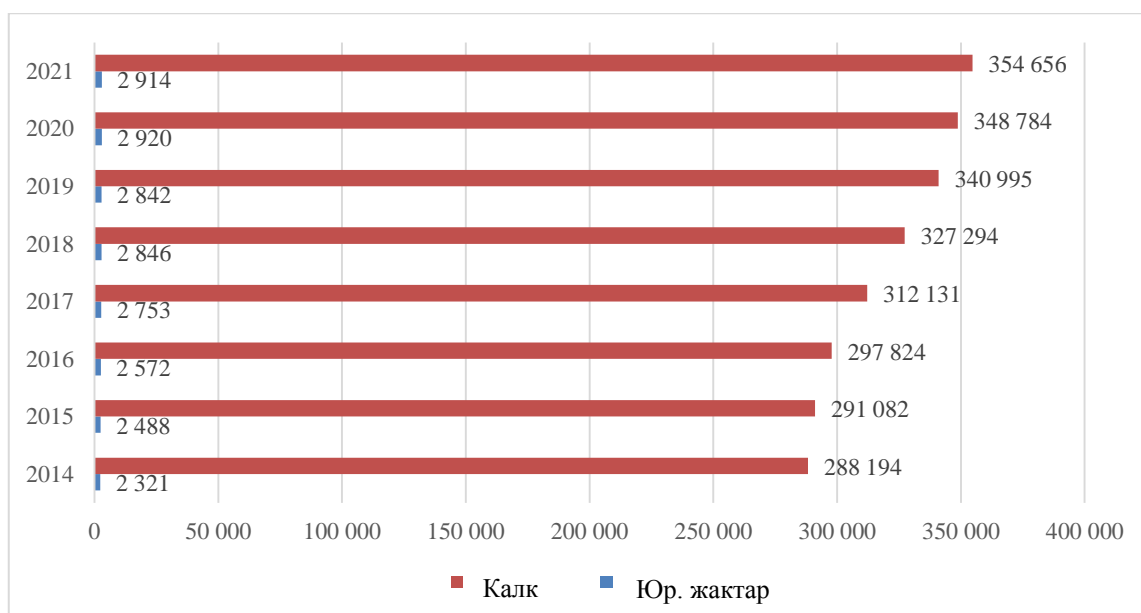
Жеке жана юридикалык жактар катары керектөөчүлөргө тариф коюуда дифференцияланган мамилеге көңүл буруу менен юридикалык жактарга жана калкка жаратылыш газын сатуунун динамикасына талдоо жүргүзүүнү максатка ылайыктуу деп эсептейбиз (5-сүрөттү караңыз). Ансыз деле керектөөчүлөрдүн структурасында юридикалык жактардын үлүшү каралып жаткан мезгил ичинде 1% деңгээлинде сакталып калууда.

5-сүрөт. Керектөөчүлөр структурасы боюнча 2014 – 2021-жылдары жаратылыш газын сатуу, миң. м³.

Булак: «Газпром Кыргызстан» ЖЧКдан сурап алынган маалыматтын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

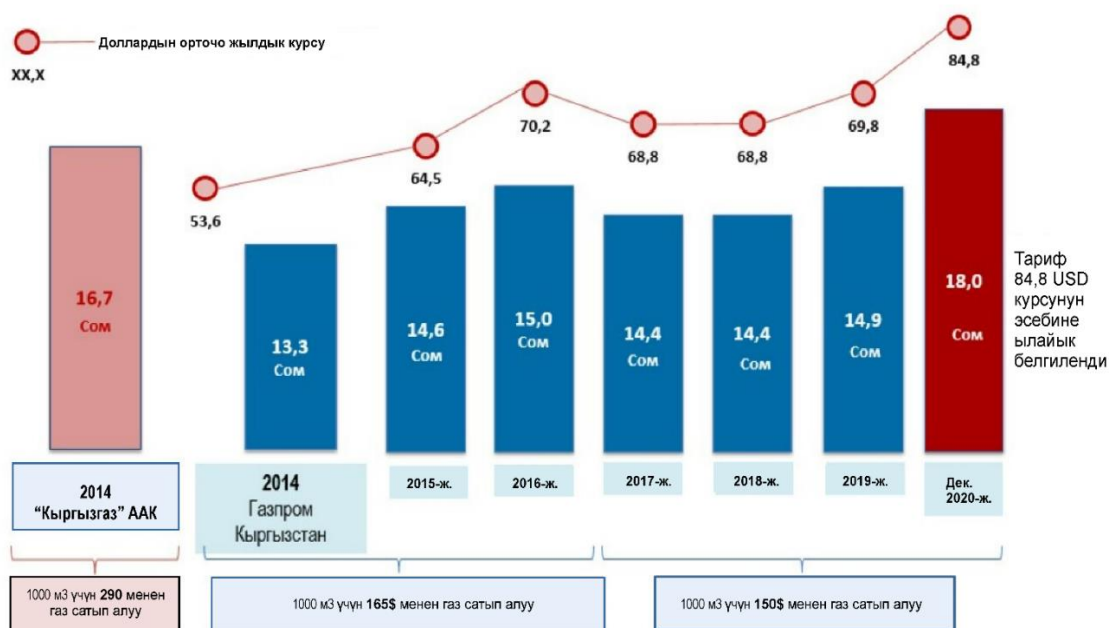
Каралып жаткан мезгил ичинде юридикалык жактардын да, жеке жактардын да жаратылыш газын колдонгон абоненттеринин саны олуттуу өскөн (6-сүрөттү караңыз).

6-сүрөт. 2014 – 2021-жылдарга жаратылыш газынын абоненттеринин саны, бирдик

Булак: «Газпром Кыргызстан» ЖЧКдан сурап алынган маалыматтын негизинде автор тарабынан түзүлдү.

Калк үчүн жаратылыш газынын тарифинин өзгөрүү динамикасы КРнын газды сатып алуу баасынын төмөндөшүнө карабастан, 2014-жылдан бери доллардын курсунун өсүшү менен шартталган (7-сүрөт).

7-сүрөт. 2014-жылдан 2020-жылга чейин жаратылыш газына тарифтин өзгөрүшү

Булак: Кыргызстанда жаратылыш газынын наркы: тариф эмнеден түзүлөт? [Электрондук ресурс] // Жетүү режими: URL: <https://kyrgyzstan.gazprom.ru/press/news/2020/12/700/>

«Газпром Кыргызстан» ЖЧКсынын расмий сайтындагы маалыматка ылайык, 2022-жылдын августуна карата республиканын калкы үчүн жаратылыш газынын тарифи 1 м³ үчүн 17,90657 сомду, өнөр жай ишканалары, коммерциялык структуралар жана бюджеттик уюмдар үчүн

КНС менен Сатуудан түшкөн салыкты кошкондо – 1 м³ үчүн 21,66364 сомду түздү. Тариф менен жабылбаган каражаттардын дефицити эмгек акыга кошулуп, анын жетишсиздиги «Газпром» ААК тарабынан субсидиялангандыгын белгилей кетebиз.

Бирок «Газпром Кыргызстан» ишканасынын аркасынан пайда болгон республика боюнча газды бөлүштүрүү жагынан берилген артыкчылыктарга карабастан, отун менен камсыздоого импорттук көз карандылык өлкөнүн энергетикалык коопсуздугун олуттуу төмөндөтүүдө, бул энергиянын альтернативдик булактарын өнүктүрүү жана пайдалануу маселесин чечүү зарылчылыгын жаратат.

Кыргыз Республикасы КМШ өлкөлөрүнүн рейтингинде гидроэнергетикалык потенциалы боюнча 3-орунда турат, бул потенциал 142 млрд кВт/саат, бирок анын 10% гана өздөштүрүлгөн. 32 ГЭСтин жана 63 чакан ГЭСтин долбоорлорун ишке ашыруу 25 млрд кВт/саатка чейинки орточо жылдык өндүрүш деңгээлин алууга мүмкүндүк берет.

Элект энергетикасын өндүрүштүк максатында колдонууну азайтуу үчүн өнөр жайлык максатта отун катары көмүргө өтүүгө же аны андан ары пайдаланууга болот. Көмүрдүн жалпы запасы (~70 жер кени) 1,3 миллиард тоннага жетет. Буга карабастан Советтер Союзу тарагандан кийин көмүр казуу иши төмөндөгөндүгү жана иштеп жаткан шахтылардын иши өтө алсыраганы байкалат.

Долбоорлордун наркы боюнча ГЭСТИ курууга кеткен чыгымдан кийин экинчи орунда күн энергиясын өндүрүүчү объектилерди куруу турат. Европа, Америка жана Кытайда күн фотоэлектр жаратуучуларынын активдүү пайдаланылып жаткандыгына байланыштуу рынокто алардын наркы активдүү төмөндөп жатат, бул бизде бир жылда күн тийген 300 күн бар экендигин эске алганда, өлкөдөбүдө аларды пайдалануун мүмкүндүгүн кеңейтет. Бирок, электр энергиясына болгон учурдагы тарифтер менен практика жүзүндө ири күн станцияларынын куруу мүмкүн эмес, анткени ал бир кыйла капиталдык салымдарды талап кылат. Тарифтик саясатты сактоо шарттарында инвесторлорду тартуу да анчалык натыйжа бербейт, себеби бул долбоорлордун өзүн актоо мөөнөтү өтө узак. Белгилеп кетүүчү нерсе, Кыргызстанда болбой эле күн панелдерин колдонуу өсүп жаткандыгы байкалат, бирок азырынча аз сандагы үй чарбаларында жана чакан ишканаларда, ошондой эле көчөлөрдү жарыктандыруу жана автомобиль жолдорундагы видеокамераларды иштетүүдө колдонулууда.

Ошондой эле, Кыргызстанда шамал энергиясынын потенциалын да карап көрүүгө болот. Эгерде орнотулган аймакта шамалдын ылдамдыгы 3,5 м/с ашык болсо, шамал турбиналарын орнотуу максатка ылайыктуу болу саналат. Кыргыз Республикасынын аймагы 90% тоолуу болгондуктан, мындай шарты бар аймактар анчалык көп эмес дегенди билдирет.

«Кыргыз Республикасында жаратылыш газын өндүрүүнү жана бөлүштүрүүнү камсыз кылуунун стратегиялык багыттары» аттуу үчүнчү главада жаратылыш газын өндүрүүдө жана бөлүштүрүүдө инвестициялык-инновациялык механизмдерди пайдалануунун перспективасы изилденди,

жаратылыш газын өндүрүү жана бөлүштүрүү боюнча инфраструктураны болжолдуу модернизациясы көрсөтүлдү, ошондой эле Кыргыз Республикасында газ тармагынын институционалдык чөйрөсүн өркүндөтүүнүн жана өнүктүрүүнүн негизги багыттары сунушталды.

«Газпром Кыргызстан» ЖЧКсынын инвестициялык ишмердүүлүгүн талдоо «Газпром Кыргызстан» ЖЧКсынын ишинин биринчи жылдарындагы Инвестициялык программага киргизилген, баа берүүсү жана сатуунун болжолдуу көлөмү менен дал келбеген объектилерди газдаштыруудан алынган ар кандай кирешелерди жана эффекттерди көрсөттү. Ошондой эле, бул объектилердеги үй чарбаларынын жаратылыш газына туташтырылышы салыштырмалуу жогору болгонуна карабастан (орточо – 76%), үй чарбаларынын 15% гана жылуулук муктаждыктары үчүн от казандары орнотулгандыгы белгиленди. Башка учурларда, үй чарбалары тамак-аш даярдоо максатында газга кошулушат. Демек, бул объектилерде жаратылыш газын сатуунун көлөмү газдаштырууга жумшалган инвестициянын көлөмү менен салыштырганда теңдешсиз аз.

Диссертациялык иштин автору тарабынан инвестициялык программанын объектилерин баалоо методикасы иштелип чыккан жана ишке киргизилген, анда ар бир объектке өзүнүн рейтингин ыйгаруу менен ар бир потенциалдуу газдаштыруу объектисин 5 көрсөткүч боюнча баалоо жүргүзүү каралган.

Компаниянын өткөн жылдардагы ишмердүүлүгүнө талдоо жүргүзүүнүн жана методиканы колдонуунун натыйжасында инвестициялык программанын натыйжалуулугун жогорулатууга жана салынган каражаттар менен жаңы объектилерди газдаштыруудан түшкөн кирешенин ортосундагы айырманы минималдаштырууга мүмкүн болду, бул компаниянын чыгашасыз чекке жетишине түрткү берген.

Методиканы колдонуу кирешелүүлүк коэффициенттери жана газ менен жылытуу жабдууларын сатып алууга ынталуулугу максималдуу болгон мындай объектилерди аныктоого мүмкүндүк берет. Методика ошондой эле объект кандай көрсөткүчтөр боюнча башка объектилерден ашып түшөрүн визуалдык түрдө көрсөтүүгө мүмкүндүк берет, бул буга чейин төшөлгөн газ түтүгүн эсепке алуу менен перспективдүү газдаштырууга жана пландаштырууга бюджетти ийкемдүү бөлүштүрүүгө өбөлгө түзөт.

Методиканын максаты реалдуу маалыматтарды болжолдоо эмес, объекти тандоо экендигине байланыштуу, мындай ар тараптуу өзгөрмөлөрдү бириктирилиши мүмкүн, бирок бир гана шарт менен – эч кандай сандык негизди алып жүрбөгөн, бирок объектилерди бири-бирине салыштыруу максатында гана кызмат кылган көрсөткүч бириктирүүнүн натыйжасы болжолго тийиш. Ошентип, төмөнкү функция тандалып алынды:

$$Q = \sum x_i^{y_j},$$

мында x_i —өзгөрмө, y_j —тиешелүү салмак, Q —салыштыруу үчүн коэффициент.

Эсептөөдө пайдаланылган функциянын негизи катары мультипликативдик баскычтуу функция алынган, өзгөрмөлөрдүн курамынын

контекстинде анын натыйжасы болуп объекттин төлөө жөндөмдүүлүгүн жана анын газ жылытуу жабдууларын сатып алууга ыңгайлуулугун чагылдырган айрым сандык эмес көлөм саналат. Буга ылайык, акыркы коэффициент газ казандарын сатып алууга мүмкүн болгон кирешелүүлүгү жана ыңгайлуулугу мисалында объекттерди бири-бири менен салыштыруу үчүн гана кызмат кылат. Үлүштүк көлөм өткөн мезгилдердин газдаштыруу тажрыйбасын, алардын жыйынтыктарын жана компаниянын ичинде да, тышкы өнөктөштөр тарабынан да берилген отчеттордун анализин эске алуу менен көп жылдык практиканын негизинде эксперттик баа берүү жолу менен тандалып алынган.

КРнын мунай-газ комплексин өнүктүрүүнүн Комплекстүү Концепциясын, Мунай-газ комплексин өнүктүрүү стратегиясын, ошондой эле башка расмий тармактык документтерди иштеп чыгуу үчүн автор тарабынан 1-таблицада берилген газ өнөр жайынын абалына SWOT-анализ жүргүзүлгөн.

1-таблица. КР ОЭЖнын газ өнөр жайынын абалына SWOT-анализ

Күчтүү жактары	Алсыз жактары
<ul style="list-style-type: none"> • Күйүүчү отундун бардык түрлөрүнүн ичинен экологиялык жактан эң тазалыгы; • Инвестициялык жагымдуулук жана инвестицияларды коргоо боюнча милдеттенмелер; • Мамлекеттик бюджетке олуттуу кирешелер; • Борбордук Азия өлкөлөрүнүн жана Россиянын бирдиктүү газ бөлүштүрүүчү системасына интеграция; • Рынокто күчтүү корпоративдик брендин болушу (олуттуу интеллектуалдык, илимий-техникалык жана инвестициялык потенциал). 	<ul style="list-style-type: none"> • Учурдагы газ кендерин иштетүү; • Газ өндүрүүчү жабдуулардын кыйла эскириши; • Тармактын импорттон аябай көз карандылыгы; • Аймактын географиялык өзгөчөлүктөрү (тоо ландшафты); • Өкмөттүк энергетика стратегияларында жана концепцияларында тармакты өнүктүрүү начар иштелгендиги; • Жер казынасын пайдалануунун мыйзамдык негиздеринин жана практикасынын өркүндөтүлбөгөндүгү; • Адистерди даярдоонун системасынын комплекс муктаждыгынан ажыратылгандыгы; • Социалдык-саясий факторлорго жогорку көз карандылык; • Керектөөчүлөрдүн сатып алуу жөндөмдүүлүгүнүн төмөндүгү; • Кыргыз Республикасынын аймактарын газдаштыруу программасына мамлекеттик колдоонун жоктугу.
Мүмкүнчүлүктөр	Коркунучтар
<ul style="list-style-type: none"> • Чалгындала элек резервдердин болушу; • Иштетилип жаткан кендердин ресурстук базасын пайдалануу натыйжалуулугун жогорулатуу; • Өлкөнү газдаштырууну андан ары 	<ul style="list-style-type: none"> • Кооптуу өндүрүш объекттериндеги техногендик авариялардын тобокелдиктери; • Ири газ транзиттик түтүктөрүнө террордук чабуулдар;

<p>кеңейтүү;</p> <ul style="list-style-type: none"> • Экспортко багыт алуу перспективасынын эсебинен Кыргыз Республикасынын өнөр жай сектору тарабынан газга болгон суроо-талаптын көбөйүшү; • Евразия экономикалык бирлиги менен өнөр жай интеграциясы (бирдиктүү газ рыногу); • Геологиялык чалгындоо иштеринин (ГЧИ) акыркы технологияларын колдонуу; • Газ өндүрүүнүн жаңы илимий-техникалык жана технологиялык методдорун иштеп чыгуу; • Келечекте өлкөнүн улуттук рыногуна потенциалдуу газ берүүчүлөрдү издөө; • Газ-мотор отун рыногун өнүктүрүү; • Жаратылыш газынан электр энергиясын өндүрүү; • Аймактын транзиттик потенциалын пайдалануу. 	<ul style="list-style-type: none"> • Эл аралык белгисиздиктин шартында саясий тоскоолдуктар; • Дүйнөлүк мунай жана газ рынокторунда баалардын өсүшү; • Альтернативдүү энергия булактарынын өнүгүүсү; • Саясий конъюнктурадан улам газ берүүнү токтотуу; • Газды өндүрүүнүн натыйжасында экологияга зыян келтирүү; • Газ жабдууларын тейлөөгө жана тейлөөгө кеткен чыгымдардын өсүшү; • Мамлекеттик программалык документтерде газ тармагына карата артыкчылыктуу багыт катары белгиленген көмүр тармагын өнүктүрүү; • Калктын жылуулукка болгон жогорку суроо-талаптарынын сакталышына өбөлгө түзүүчү электр энергиясына болгон экономикалык жактан негизделбеген тарифтер.
--	---

Булак: Автор тарабынан өз алдынча түзүлдү.

Сунушталган SWOT-анализ мамлекеттик органдарга экономикалык өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн жана коркунучтарын эске алуу менен КРнын мунай-газ комплексин өнүктүрүүнүн Комплекстүү концепциясын, Мунай-газ комплексин өнүктүрүү стратегиясын жана башка расмий тармактык документтерди иштеп чыгууга мүмкүндүк берет, ошондой эле потенциалдуу инвесторлорго биздин өлкөнүн экономикасына инвестициялоонун максатка ылайыктуулугун баалоо мүмкүндүгүн берет.

Ошондой эле, экономиканын кайсы бир секторунун ишинин натыйжалуулугу толугу менен субъекттердин өз ара аракеттенүүсүн жана кызматташуусун уюштурган институттук чөйрөгө көз каранды экендигин белгилей кетүү керек.

Кыргызстанда минералдык ресурстар боюнча геологиялык чалгындоо иштерин жүргүзүү үчүн өзүнүн структуралары жок экендиги да маанилүү болуп саналат. Бирок Геология жана минералдык ресурстар департаментинин функцияларына издөө, чалгындоо жана иштетүү иштерин лицензиялоо, ошондой эле кен байлыктарын эсепке алуу кирет.

Кыргызстандын ОЭЖнын мунай-газ чөйрөсүн жөнгө салуучу мыйзамдардын карама-каршылыгы газ тармагын натыйжалуу өнүктүрүүгө олуттуу тоскоолдук кылууда. Мамлекеттик башкаруунун ар бир деңгээлинде укуктардын жана милдеттердин так бөлүштүрүлбөгөндүгү инвесторлорду тартууну кыйындатат жана чарба жүргүзүүчү субъекттер тарабынан экономикалык, социалдык, экологиялык жана башка укук бузуулардын ыктымалдуулугун жогорулатат, ошондой эле эмгектик чыр-чатактардын жана элдик нааразычылыктын пайда болуу коркунучун жогорулатат.

КРнын энергетика саясаты чөйрөсүндөгү стратегиялык маанилүү документтерге жүргүзүлгөн талдоо көрсөткөндөй, тиешелүү документтерде көмүр өнөр жайынан жана электр энергетикасынан айырмаланып газ тармагы жөнүндө сөз анча деле маанилүү эмес, бүдөмүк жана жалпы сөз айкаштары менен гана чектелген.

КОРУТУНДУ

Өлкөнүн отун-энергетика комплексинде газ өнөр жайы жалпы улуттук экономиканы өнүктүрүүдө зор роль ойнойт. «Газпром Кыргызстан» ЖЧКсы тарабынан газ бөлүштүрүү системасына салынган инвестициялык кирешелердин эсебинен Кыргыз Республикасынын газ өнөр жай инфраструктурасы олуттуу жаңылангандыгын, бирок жаратылыш газын өндүрүү технологияларын жана геологиялык чалгындоо иштерин жаңыртуу үчүн инвесторлорду тартуу маселеси актуалдуу бойдон калып жаткандыгын белгилей кетүү маанилүү. Ал гана эмес, отундун бул түрүнүн импортуна көз карандылыкты сактоо менен жаратылыш газын өндүрүүнүн туруктуу төмөндөшү энергия булактарын диверсификациялоого жана өлкөнүн энергетикалык коопсуздугун камсыз кылууга түрткү берүүчү мындай инфраструктураны түзүүнү талап кылаарын белгилей кетүү керек.

Кыргыз Республикасынын газ өнөр жайынын абалына жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде төмөнкүдөй тыянак чыгарууга болот:

1. Кыргыз Республикасынын газ өнөр жайына жүргүзүлгөн талдоо авторго бул тармакты өнүктүрүүдөгү олуттуу маселелерди аныктоого мүмкүндүк берди. Мунай-газ тармагын башкаруу жана өнүктүрүү боюнча чет өлкөлүк тажрыйбаны изилдөө мунай-газ өнөр жайынын натыйжалуу иштешин жогорулатуунун негизги багыттары жөнүндө илимий көз караштарды калыптандыруу, ошондой эле аны ата мекендик экономикада колдонууда тажрыйбаны жана мүмкүнчүлүктөрдү алуу үчүн абдан актуалдуу болуп саналат. Жаратылыш газын алуу процесси чалгындалган кендердин түгөнүшүнө байланыштуу барган сайын татаалдашып баратат жана өндүрүш чынжырындагы жоготууларды азайтуу үчүн газды өндүрүү жана бөлүштүрүүнүн заманбап технологияларын киргизүү талап кылынат.

Ар кайсы өлкөлөрдө газ рынокторун реформалоо алдыга коюлган максаттарга, тарыхый мамилелерге, ошондой эле ар түрдүү географиялык жана социалдык шарттарга жараша ар кандай темпте жүрүп жатат, атап айтканда, газ өнөр жайын структуралык жактан дезинтеграциялоо боюнча чаралар көрүлдү. Жаратылыш газы суутек энергиясына өтүүчү технология маанилүү аспект болуп калышы мүмкүн.

2. Дүйнөлүк газ өнөр жайынын активдүү өнүгүшүнө жана декарбонизациянын негизинде туруктуу өнүгүүнү камсыз кылуучу технологиялык компонентти биринчи планга чыгарууга байланыштуу автор тарабынан КРнын энергетикалык коопсуздугун камсыздоо мүмкүндүгү үчүн энергия булактарын диверсификациялоо багыттары сунушталды. Ошондой эле, мунайдын жана газдын жаратылыш запастарын деталдуу классификациялоо бургулоо иштерин жеңилдетип, кендин татаалдыгын жана

маанилүүлүгүн баалоого, аны иштетүүнүн наркын баалоого мүмкүндүк берерин белгилей кетүү керек.

3. КРда практика жүзүндө жаратылыш газын издөө, казып алуу жана ташуу боюнча өздүк өндүрүш базасы дээрлик жок. Республика керектелген жаратылыш газынын 4% өндүрөт, калганы – импорттук ташып келүүлөр. Мындай абал аймактын көпчүлүк бөлүгү тоолуу болгондугу менен шартталган, ошол себептен казуунун жана геологиялык чалгындоо жабдууларын жеткирүүнүн татаалдыгы кыйла ири инвестицияларды талап кылат.

4. Газ өнөр жай ишканасынын инвестициялык натыйжалуулугун баалоо боюнча автор тарабынан сунушталган методика негизинде 2016 – 2021-жылдар аралыгындагы «Газпром» ААК ишканасынын инвестициялык ишмердүүлүгүнө баа берилди. Изилдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, КР муниципалдык бийлиги тарабынан ишке ашыруу үчүн белгиленип, ишке ашырылган долбоорлордун экономикалык эффективдүүлүгү төмөн жана инвестор үчүн максатка ылайыктуу эмес болгон. Автор тарабынан сунуш кылынган ыкманын натыйжасында газдаштыруу үчүн объекттерди ар кандай параметрлер боюнча рейтингин чыгаруу бул тармактын ишканаларына рентабелдүүлүктү жогорулатууга жана пайдасыз чечимдерди алдын ала алып салуу менен ишке ашырылып жаткан объектилердин экономикалык эффективдүүлүгүн жогорулатууга мүмкүндүк берет.

5. Мамлекеттик башкаруу системасынын жана улуттук укуктун тиешелүү тармагынын иш жүзүндөгү абалына жүргүзүлгөн институционалдык талдоо КРнын мунай-газ энергетика чөйрөсүн мамлекеттик башкаруу саясатын калыптандыруунун бир катар көйгөйлөрүн аныктоого мүмкүндүк берди. Учурдагы кырдаалды өзгөртүү үчүн ченемдик-укуктук актылардын бүтүндөй комплексин инвентаризациялоо, аларды системалаштыруу жана натыйжалуулугун баалоо зарыл. Ошол эле учурда колдонуудагы укуктук ченемдерди шайкеш келтирген жана башка мыйзамдарга караганда артыкчылыкка ээ болгон доктриналдык, стратегиялык же концептуалдык документсиз мунай-газ чөйрөсүндөгү мамлекеттик саясатты ишке ашыруу мүмкүн эместиги айдан ачык.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

1. Мунай-газ комплексин өнүктүрүүнүн комплекстүү Концепциясын иштеп чыгуу, ички рынокту мунай жана газ менен гана эмес, ошондой эле аларды кайра иштетүү продукциялары менен да камсыз кылууга жөндөмдүү, ички рынокто да, Борбордук Азия чөлкөмүндөгү рыноктордо да атаандаштыкка жөндөмдүү өлкөнүн бирдиктүү МГКсын түзүү зарылдыгын негиздөө, ошондой эле алардын бааларын төмөндөтүү жана тышкы ташып келүү көз карандылыгын азайтуу Концепциянын негизги максаты болууга тийиш. Декарбонизация жолу менен бара жаткандыктан улам, энергетикалык системалардын туруктуулугун сактоо коопсуз, ишенимдүү жана жеткиликтүү технологияларды гана эмес, ошондой эле экологиялык жактан таза жана

социалдык жактан алгылыктуу айкалыштырууга негизделген комплекстүү мамилени талап кылат.

2. КРда газ өндүрүү өнөр жайын өнүктүрүү максатында колдо болгон ресурстук базанын негизинде «Кыргыз Республикасынын газ өндүрүү өнөр жайын комплекстүү өнүктүрүү программасын негиздөө» боюнча төмөнкүлөрдү камтыган иштерди жүргүзүү зарыл:

а) кенди иштетүүнүн абалына жана Кыргыз Республикасынын газ кендериндеги көмүрсуутектердин учурдагы запастарын тактоого геологиялык-технологиялык баа берүү, иштетилбеген кендерди жана кендерди аймактагы газ өндүрүү балансына тартуу мүмкүнчүлүгүн баалоо;

б) Кыргыз Республикасындагы газ кендерин иштетүү боюнча колдонуудагы долбоордук жана техникалык документтерге аудит жүргүзүү;

в) газды чогултуу, даярдоо жана ташуу системасынын абалына баа берүү;

г) иштетилип жаткан кендерди иштетүү системасын реинжинирингдөө жана иштетилбеген объекттерди өздөштүрүүгө тартуу боюнча иш-чаралардын тизмесин көрсөтүү менен сунуштарды даярдоо;

д) эксплуатациялануучу кендерди иштетүү системасын реинжинирингдөөнүн эсебинен үзгүлтүксүз газ менен камсыздоо боюнча иштердин программасын түзүү;

е) Кыргыз Республикасындагы кендеринин газ объекттерин иштетүү варианттарынын матрицасын түзүү.

3. Жайкы жана кышкы мезгилдерде газдын бирдей эмес тандап алынышын жөнгө салуу максатында, эскирген кендердин биринин базасында иштеп жаткан жөнгө газ кампа (ЖГК) объектисин калыбына келтирүү же жаңысын куруу маселесин кароо максатка ылайыктуу болуп саналат.

4. Газ секторунун бардык модернизацияланган кайра куруулары инвестордун финансылык кызыкчылыгын жогорулатуу максатында ушул изилдөөнүн автору тарабынан сунушталган объекттердин инвестициялык натыйжалуулугун баалоо методикасын эске алуу менен жүргүзүлүүгө тийиш.

5. Энергияны керектөө жана альтернативдик энергия булактарынын мүмкүн болуучу көлөмдөрү, «жашыл» технологияларды ишке киргизүү жолу боюнча экологиялык-климаттык көйгөйлөрдү чечүүнүн ортосундагы өз ара байланышты калыптандыруу, анын ичинде калк арасында, кесиптик коомчулукта жана жөнгө салуучу уюмдарда, экономиканын секторлорунда өнөр жайлык 4-революциянын технологияларын жана материалдарын пайдаланууда «жашыл ой жүгүртүүнү» калыптандыруу иштери сандык жактан чагылдырылган Улуттук энергетикалык программаны терең изилдөө зарыл.

6. «Мунай жана газ жөнүндө» Кыргыз Республикасынын Мыйзамында «Мунайгаз тармагы – мунайды, газды жана аларды кайра иштетүүдөн алынган заттарды издөөгө, чалгындоого, иштетүүгө (алууга), сактоого, кайра иштетүүгө, ташууга жана сатууга байланышкан жана уюштуруучулук техникалык жана технологиялык процесстерди камтыган өнөр жайдын курамдык бөлүгү» [24, 1-берене] деп белгиленген, андагы «өнөр жайдын»

деген сөздөрдү «отун-энергетика комплексинин» деген сөздөргө алмаштыруу максатка ылайыктуу деп эсептейбиз.

7. «Мунай жана газ жөнүндө» мыйзамда белгиленген КРнын мунай-газ комплексин өнүктүрүү стратегиясын жана аны ишке ашыруу программасын Мунай-газ комплексин өнүктүрүүнүн комплекстүү концепциясына интеграциялоо зарыл, ошондой эле тиешелүү механизмдерди иштеп чыгууну эске алуу менен улуттук экономиканын ишканаларынын энергиянын кайра жаралуучу булактарына жана жаңы технологияларга өтүүсүнө баа берүү үчүн ОЭК бөлүмүндө Энергетика министрлигине Кыргыз Республикасында «жашыл» экономиканы өнүктүрүү программасын ишке ашыруу жана контролдоо боюнча функцияларды берүү керек.

8. Мунай-газ комплексин стратегиялык маанилүү концептуалдык документтерде жана мамлекеттик программаларда алардын маанисин бүгүнкү күндүн геосаясий реалдуулугунун жана өлкөнүн энергетикалык коопсуздугун камсыз кылуу зарылдыгынын шарттарында жогорулатуу максатында кароо ишин кеңейтүү.

9. Кыргыз Республикасынын түштүгүн жаратылыш газы менен үзгүлтүксүз камсыз кылуу үчүн «Кыргызнефтегаз» ААКнын (КРда газ өндүрүүчү жана ташуучу жалгыз ишкана) балансында турган кендерден газ өндүрүүнү көбөйтүү жолу менен түштүк облустарынын ресурстук базасынын бардык потенциалын пайдалануу зарыл. Газ өндүрүүчү инфраструктураны капиталдык оңдоо жана модернизациялоо, жаңы эксплуатациялык скважиналарды бургулоо үчүн ишканага компанияны натыйжалуу өнүктүрүүнү камсыздоого жетиштүү инвестициялык мүмкүнчүлүктөргө гана эмес, ошондой эле олуттуу интеллектуалдык жана инженердик жана илимий ресурстарга ээ болгон стратегиялык инвесторду тартуу зарыл. Ошону менен бирге, стратегиялык инвестор менен юридикалык, финансылык-экономикалык жана техникалык кызматташуу шарттарын иштеп чыгуу үчүн «Кыргызнефтегаз» ААКсынын активдерине эл аралык аудит жүргүзүү жана баа берүү (эл аралык аудитордук компаниялардын «чоң төрттүк» компаниясынын бирин тартуу менен) зарыл.

10. Азыркы мезгилде иштетилип жаткан кендердин түгөнүшүнө байланыштуу ата мекендик жана чет өлкөлүк инвесторлор тарабынан жаңы кендерди издөө жана иштетүү үчүн геологиялык чалгындоо иштеринин көлөмүн көбөйтүү керек.

ЖАРЫЯЛАНГАН ИШТЕРДИН ТИЗМЕСИ

1. Отун-энергетика комплексин өнүктүрүүдө газ тармагынын орду жана мааниси // Глобалдык туруксуздуктун шартында социалдык-экономикалык системаны трансформациялоонун институттук тренддери: V эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары – Краснодар, 2021-жылдын 18-ноябры, Басылма: Краснодар ЦНТИ – Россиянын Энергетика министрлигинин «РЭА» ФМБМ филиалы, 2021. 78-83-б. (авторлош: Кыдырбаев Э.О.)

2. Кыргыз Республикасында жаратылыш газынын ролу жана газ тармагын өнүктүрүүнүн өзгөчөлүктөрү // Глобалдык туруксуздуктун шартында социалдык-экономикалык системаны трансформациялоонун институттук тренддери: V эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдары – Краснодар, 2021-жылдын 18-ноябры, Басылма: Краснодар ЦНТИ – Россиянын Энергетика министрлигинин «РЭА» ФМБМ филиалы, 2021. 173-175-б.

3. Кыргыз Республикасында улуттук экономиканын жана социалдык чөйрөнүн жаратылыш газына болгон керектөөлөрүн канааттандыруу деңгээли // Глобалдык экономика жана билим берүү. 2022. V. 2. № 1. 48–58-б.

4. Газ менен камсыз кылуу жана бөлүштүрүү боюнча минералдык ресурстары чектелүү өлкөлөрдүн чет элдик тажрыйбасы // Глобалдык экономика жана билим берүү. 2022. Т. 2. № 1. 59–75-б. (авторлош: Морозова И.Г.)

5. Отун-энергетика комплексинин газ өнөр жай ишканасынын инвестициялык ишинин натыйжалуулугун жогорулатуу // Глобалдык экономика жана билим берүү. - 2022. - Т. 2. - № 3. - 27–36-б. (авторлош: Турбин С.В.).

6. Кыргыз Республикасынын энергетикалык коопсуздугун камсыз кылууда жаратылыш газынын ички булактарынын ролу // Кыргыз-Россия Славян университетинин жарчысы. 2022. Т. 22. № 11.

7. Жаратылыш газын пайдаланууда диверсификациялоо мүмкүнчүлүктөрү // Кыргыз-Россия Славян университетинин жарчысы. 2022. Т. 22. № 11.

8. Кыргыз Республикасынын отун-энергетикалык комплексиндеги газ өнөр жайы: тенденциялар жана өнүгүү перспективалары // Кыргызстандагы илим, жаңы технологиялар жана инновациялар. 2022. № 7.

Ишимов Аманат Бексултановичтин 08.00.05 – экономика жана эл чарбасын башкаруу адистиги боюнча экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын изденип алуу үчүн: «Кыргыз Республикасынын отун-энергетика комплексиндеги газ өнөр жайы: тенденциялар жана өнүгүү перспективалары» темасында жазылган диссертациянын РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: отун-энергетика комплекси, Кыргыз Республикасынын мунай-газ комплекси, энергиянын кайра жаралуучу булактары, газдаштыруу, газ кендери, геологиялык чалгындоо иштери, инвестициялык механизмдер, тарифтер.

Изилдөө объекти: Кыргыз Республикасындагы отун-энергетика комплекси.

Изилдөө предмети: Кыргыз Республикасынын отун-энергетика комплексиндеги газ тармагынын абалы.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты: Кыргыз Республикасындагы отун-энергетика комплексинин газ тармагынын абалын негиздөө жана учурдагы дүйнөлүк тенденцияларды эске алуу менен заманбап шарттарда аны өнүктүрүүнүн перспективаларын бекитүү.

Изилдөө методдору: таанып билүүнүн диалектикалык методу, анализ жана синтез методу, статистикалык метод, математикалык методдор. Диссертациялык иште дүйнөлүк мейкиндикке тартуу шарттарында газ өнөр жайынын өнүгүү процесстерин негиздөөдө системалуу мамиленин методологиясы колдонулган. Газ өнөр жайынын өнүгүшүн чагылдырган бир катар схемаларды иштеп чыгуу тарыхый жана абстрактуу-логикалык методдорду, ошондой эле салыштырма талдоо методун колдонуу менен жүзөгө ашырылды.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы: КРнын отун-энергетика комплексинде газ тармагынын ролу жана мааниси биринчи жолу изилденди; отун-энергетика комплексин аныктоого теориялык жана методологиялык ыкмалардын комплекстуу талдоосу жүргүзүлдү; «отун-энергетикалык комплекси» түшүнүгү өркүндөтүлдү; КРда жаратылыш газын өндүрүүнүн жана бөлүштүрүүнүн экономикалык процесстерин изилдөөдөгү ыкмалар системалаштырылды жана заманбап тренддерди эске алуу менен өзгөчөлүктөрү аныкталды; газ тармагын өнүктүрүүгө тышкы жана ички факторлордун таасирине структуралык талдоо жүргүзүлдү; колдо болгон расмий статистикалык материалдардын жана өздүк эсептөөлөрдүн негизинде газ өнөр жай ишканасынын инвестициялык программасынын объектилерин баалоо методикасы сунушталды; газ өнөр жайын өнүктүрүүнүн спецификалык белгилери такталды жана толукталды; инфраструктураны модернизациялоо жана институттук чөйрөнү өркүндөтүү боюнча иш-чаралар сунушталды.

Пайдалануу боюнча сунуштар. Алынган натыйжалар газ өндүрүүчү ишканалар, фонд рыногунун катышуучулары, ошондой эле инвестициялоо

үчүн потенциалдуу объекттерди аныктоо максатында мамлекеттик түзүмдөр тарабынан пайдаланылышы мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү. Диссертациялык изилдөөнүн илимий натыйжалары, атап айтканда, «Газпром Кыргызстан» ЖЧКсынын маалыматтарын талдоонун негизинде газ тармагындагы ишкананын инвестициялык натыйжалуулугунун методикасын иштеп чыгуу ишкананын мындан аркы практикасында алардын рентабелдүүлүгүн жогорулатуу менен чыгашалуу долбоорлорду алдын ала аныктоого мүмкүндүк берет.